

7. Добрянський В. До питання побудови та реконструкції південно-східного прясла Чортківського замку XVII ст. // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори»-2006, 2013. – С. 165-168.
8. Журавльов Д. Україна та Росія: Як брати горщики побили. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2009. – 350 с.
9. Замки Західної України. Путівник. – Львів: вид-во Валентини Томчук, 2010. – 96 с.
10. Записки НТШ ім. Шевченка. Леонід Соневицький. Студії з історії України. праці історично-філософської секції. – Париж-Нью-Йорк-Сідней-Торонто, 1982. – 324 с.
11. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Редколегія: О. Соневицька, Б. Стефанович, д-р Р. Дразньовський, – Вилавець: Діловий комісаріат земляків Чортківської округи. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – 930 с.
12. Історія міст і сіл УРСР (Тернопільська область). – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 644 с.
13. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. Т. 1 / редколегія: В.А. Смолій (відп. редактор) та ін. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 800 с.
14. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля. 2003. – 500 с.
15. Лунін С. Іван Самойлович. – Харків: Фоліо, 2009. – 124 с.
16. Мороз В. Замки Тернопілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
17. Оконченко О.М. Специфіка розташування на місцевості ранніх бастионних замків західної України // Замковий туризм Тернопільської області: проблематика та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4 травня 2012 р.). – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – 182 с. – С. 53-55.
18. Палков Т. Замки Тернопілля. Історія та легенди. Львів, 2011. – 66 с.
19. Підставка Р., Рибчинський О. Язловець – 640. – Збараж, 2013. – 128 с.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
21. Руїна. Друга половина XVII ст. / Упоряд. і передм. О.І. Гуржія; Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Україна, 1996. – 432 с.
22. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 448 с.
23. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ «Збруч», 2008. – Т. 3. П–Я. – 708 с.
24. Україна Incognita. Війна і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. – К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2004. – 560 с.
25. Україна крізь віки. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 7. – 352 с.
26. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 328 с.
27. Чухліб Т. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. – К.: Наш час, 2007. – 156 с.
28. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2006. – 582 с.

Володимир Добрянський

археолог, член Всеукраїнської спілки краєзнавців
м. Чортків

ДО ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ СПОРУДЖЕННЯ ТА ЗВЕДЕННЯ СПОРУД ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ. ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена результатам дослідження хронології побудови і зведення споруд Чортківського замку впродовж XVII-XIX ст.

Ключові слова: замок, башта, контрфорс, протохізма.

Незважаючи на обставини, що Чортківський замок залишається однією з небагатьох оборонних замків України, який у задовільному стані зберігся до сьогодення часу – але серйозної уваги дослідження йому не надавалося. Тому єдиною серйозною роботою з історії замку до сьогодення часу поки-що залишається монографія польського історика Олександра Чоловського «Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej», яка вийшла друком у Львові в 1892 році [5]. Цю працю польського дослідника у своїх роботах використовували подальші покоління дослідників, які, навіть не перебуваючи на території замку, просто списували роботу О.Чоловського, часом дописували у своїх працях неіснуючі матеріали- в таких роботах наводяться міфічні сюжети, від яких береться не лише сміх, але й жах. Це стосується деяких дослідників радянського та особливо шанованих краєзнавців теперішнього часу, особливо слід відзначити Яромира Чорпіту з Чорткова [4]. У своїй краєзнавчій розвідці він наскільки поспішав та поперекручував історичні факти, що описи про цей замок є проявом неучтва та некомпетентності Чорпіти.

Тому головною метою та завданням даної статті – простежити основні етапи будівництва та спорудження оборонних, господарських та архітектурних споруд замку, та підсумувати всю роботу, яка була відведена на дослідження замку.

Отже, Чортківський замок розташований у північно-західній частині Чорткова на округлому вигині лівого берега річки Серет та похилому плато підніжжя гори Вигнанської. На цьому плато він розміщений між двох схилах яру, що омиваються невеликими потічками. Перший бере свій початок в глибокому ярі біля східної частини замку та протікає вздовж стін замку до південної вежі. На протилежному, північно-західному пряслі замку знаходився паралельний яр, із якого також витікає невеликий струмок. Зі сторони гори Вигнанської, вздовж північно-східного прясла замку в минулому проходив оборонний рів, який із втратою замку оборонного значення був засипаний. Тепер, вздовж трикутноподібної оборонної стіни збереглися бійниці, які від головної в'їзної брами вросли в землю. Але в XVII ст. ця захисна смуга була прокопана глибоким ровом та контрескарпована. В'їзд до замку міг проходити лише через міст, який був дерев'яний [1, с. 128].

Обстежуючи південно-західне прясло замку, що являється фасадною частиною цієї пам'ятки, встановлюємо, що в цьому районі знаходився край схилу кряжу. З нього було знято ґрунт під котлован для фундаменту стін будівель. У процесі будівництва цього комплексу споруди склалися з нижнього ярусу, в якому розміщувалися підвальні приміщення, потерни що з'єднувалися з західною та південними баштами та надбудовою житлових і господарських приміщень першого, другого та третього ярусів.

У первісному вигляді збереглася лише південна п'ятикутна башта, що виступає за межі захисного муру. Цей тип башт так званого бастионного типу, який з'явився в кінці XVI- початку XVII ст. із розвитком та вдосконаленням вогнепальної зброї, в першу чергу артилерії. Перевага таких споруд бастионного типу полягала в тому, що в разі атаки противника з башт вівся як фасовий так фланкуючий вогонь який підсилювався за допомогою артилерії, що розміщувалися на першому ярусі бастионів. У результаті комбінованого масованого вогню противник опинявся у так званому «вогняному мішку». Протягом XVII ст ця башта була двоярусна – у наступному столітті вона нарощена ще на два яруси.

Західна башта у первісному вигляді не збереглася. Вона була зруйнована в 40-50-х роках XVII ст. На її місці змурований контрфорс. Про те, що це частина стіни вежі свідчить примикання кам'яної кладки зі стіною кута муру. Замість попередньої, бастионної башти побудована інша, чотирикутна в плані, що була зміщена з рогу замку. Про її пізніше зведення вказує як різниця способу мурування кам'яної кладки, так і відсутність перев'язки мурів башти із головним обводним муром замку.

У XVIII ст., коли замок втратив оборонне значення, між цими баштами добудовано терасу з пружкоподібними прорізами, що з'єднував південну та західну башти. Більша частина будівель добудовувалася та перелаштовувалася на житлові палацові споруди. Цей перебудований ансамбль являється символом помпезності і величності тогочасного стилю, в якій розкривається вишуканість нових форм. Дві бокові вежі уособлюють втілення величності старовини. Це оригінальне поєднання минулого, сучасного та майбутнього в архітектурній цілісності: естетиці, конструкції і функції.

Досліджуючи місцезнаходження північної башти, констатуємо, що її розібрали у XVIII ст. через втрату оборонного значення. На цьому мурі чітко простежені сліди розбирання кладки, в яку вмурований іншотипний камінь. На цій ділянці довжиною 10 м простежуються сліди замуваного дверного прорізу. У пізнішій добудові вмурований пісковик світло-бурого кольору. Дверний проріз в стіні на місці північної башти вказує на те, що не одночасно, але в окремі періоди він виконував функцію додаткового в'їзду на територію замку [2, с. 39].

Доволі суттєвих змін зазнавало південно-східне прясло замку. Ця лінія оборони знаходилася на крайньому південно-східному похилому плато. Як південно-західна, так і ця частина пологого схилу плато була знесена, створивши вертикальну стіну. В час побудови замку у 1610 році південно-східний мур був зміщений в середину двору між яким збудовано дві башти. Східна башта була аналогічна південній. Скоріш за все вона зруйнована в 40-х роках XVII століття, коли Чортківський замок сильно постраждав внаслідок спустошливих набігів татар на Поділля. Очевидно, замість п'ятикутної, була збудована башта півбастионного типу у вигляді рівнобедреного трикутника, яка зміщена в південному напрямку. Мур, що з'єднував південну та східну башти практично дорівнював висоті схилу плато із невисокою підмурівкою, на якому розташовувалися зубчасті бійниці. Тобто, ця ділянка стіни була протохізмом (пониженою частиною) порівняно до протилежної, північно-західної оборонної частини муру.

Наступний час, коли ця частина замку могла зазнати серйозних руйнувань – це 1655 рік. Чортківський замок був захоплений в час довготривалої облоги козацько-російських військ, тоді була захоплена у полон не лише польська шляхта, але її власник – М.Потоцький, який промучився в московській неволі 13 років. Тоді південна частина східної башти та мур зазнали серйозних ушкоджень – і їх заново перебудовують. Східна башта вже мала обриси прямокутного трикутника. Зазначаємо, що з південної сторони башти немає бій-

ниць, лише до рівня її верху змурований контрфорс. Бійниці слабо простежуються в східній частині башти, тепер замуровані.

Зазначаємо, що третій і четвертий яруси південної башти не мав жодного фортифікаційного призначення. Тут не має бійниць – сюди вмонтовані лише великі чотирикутні вікна. Те саме можна сказати про добудований талус (конусоподібна стіна), який є на передній і боковій стороні башти. Ця конусоподібна опорна стіна добудовувалася разом з третім і четвертим ярусом башти, щоб надати їй стійкості при вертикальному навантаженні стіни на фундамент та горизонтальним вектором навантажень на стіни мурів, щоб запобігти тріщин і розколів, які б призвели до руйнування споруд. Пізніше, після побудови талуса, додатково башта була укріплена контрфорсами. Так само до кам'яного муру між південною і східними баштами добудовано два конусоподібних контрфорса висотою біля 7 метра. Про неодноразову побудову талуса і контрфорсів до південної башти свідчить відсутність перев'язки кам'яної кладки до головного обводного муру- в верхній частині вони відхилилися від стіни на 10-15 сантиметрів [3, 152-156]

Стосовно кам'яного муру, який з'єднує південну та східні башти фортифікаційних укріплень не збереглося. Вони були розібрані і добудовані після XVIII століття. Тут збереглися залишки стін та фундаменти споруд які мали суто господарське призначення. Залишки цих будівель могли бути відведені під казарми, коли у середині XIX століття тут була в'язниця.

Тому, вивчаючи і обстежуючи будівельно-стилістичні особливості побудови та зведення споруд Чортківського замку, констатуємо наступні періоди зведення цих об'єктів:

I період – момент спорудження замку в 1610 році. Замок мав форму п'ятикутника на рогах якого знаходилися бастионні башти. Захисний мур, що з'єднував східну і південну башти, був зміщений всередину замкового двору;

II період – 40-і роки XVII століття. Замок сильно зруйнований в час набігів татар на Поділля. На місці знищеної п'ятикутної східної башти збудовано півбастионну у вигляді рівнобедреного трикутника. Очевидно в цей час зруйнована західна башта, на місці якої збудовано іншу, чотирикутну, яка була зміщена з західного кута;

III період – 1655 рік. В той час замок здобули козацько-російські війська. Тоді була зруйнована частина східної башти та мур, що з'єднувався з південною баштою. На цьому місці збудовано східну башту у вигляді прямокутного трикутника та перебудовано оборонний мур, який був зміщений назовні;

IV період – XVIII століття. В цей час Чортківський замок вже втратив оборонне призначення. Тоді була розібрана північна башта, а всі споруди зазнавали генеральної реконструкції а сам замок перебудований на палац. Захисні мури та будівлі були нарощені на один-два яруси. На два яруси нарощена південна башта, яка додатково була укріплена талусом та двома контрфорсами. Двома контрфорсами укріплений мур між східною та південною баштами. У цьому ж пряслі побудовані господарські споруди а в районі північно-східного прясла замку засипано оборонний рів.

Таким чином, аналізуючи вцілілі рештки пам'ятки та усі доступні джерела переконуємось, що Чортківський замок спроектовано і реалізовано в кращих традиціях фортифікації із впровадженням досягнень інженерної думки з застосуванням передових методів будівництва та пристосуванням до щораз нових вимог військового мистецтва, які висувала кожна наступна доба розвитку цивілізації. Лише у XVIII ст. із розвитком військової науки і техніки Чортківський замок втратив оборонне призначення набув палацово-житлової, а не оборонної функції. Разом із цим необхідно розробляти і втілювати у життя програму консервації, музеєфікації і подальшого використання Чортківського замку як одного із найяскравіших об'єктів майбутньої інфраструктури замкового туризму в Україні.

Список використаних джерел та літератури

1. Добрянський В. Особливості і специфіка будівництва та реконструкцій оборонних споруд Чортківського замку в XVII ст. // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 126-131.
2. Добрянський В. До питання побудови та реконструкцій оборонних споруд південно-східного прясла Чортківського замку XVII ст. // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – С. 37-41.
3. Добрянський В. До питання побудови та реконструкцій оборонних споруд південно-східного прясла Чортківського замку // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 153-156.
4. Чорпіга Я. Чортків. – Чортків: ФО-П Атаманчук В.В., 2012. – 160 с.
5. Cholowskj A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow, 1892. – 256 s.